

WIESŁAW GUMUŁA

MARKSOWSKIE POJĘCIE KLASY SPOŁECZNEJ

Artykuł zawiera analizę wypowiedzi Marksa na temat pojęcia klasy. Tok rozumowania jest prowadzony w taki sposób, aby pokazać związki między jego koncepcją własności a koncepcją klas społecznych. W formie tezy, która zostanie udowodniona, stwierdzam, że marksowskie pojęcie klasy odsyła do pojęcia własności. Tylko w kontekście koncepcji własności staje się zrozumiała jego koncepcja klas społecznych. Rozważania dotyczą pojęcia klasy określonego przez Marksa jako *klasa w sobie*.

I. USTALENIA TEORETYCZNE

W *Moralizującej krytyce* Marks pisze, że burżuazyjne stosunki własności są stosunkami klasowymi, natomiast w *Maniście Partii Komunistycznej*—że uspołecznieniu stosunków własności towarzyszyć będzie zniesienie klas społecznych². Powyższe stwierdzenia zakładają więc, że tylko niektóre historyczne formy stosunków własności przybierają formę stosunków klasowych. Są to te formy, w obrębie których mają miejsce zjawiska prywatyzacyjne.

Pojawienie się klas społecznych jest następstwem rozpadu różnych form własności wspólnej, charakterystycznych dla wspólnot pierwotnych. Klasy społeczne zniesione zostaną w drodze zniesienia własności prywatnej. Już te dwa stwierdzenia Marksa każą szukać czynników klasotwórczych w sferze stosunków własności! I tam właśnie Marks je znajduje. Świadczą o tym wielokroć i w większości jego rozpraw powtarzające się określenia różnych klas społecznych, które nawiązują do kategorii własności³.

Struktura każdej formy własności wyczerpuje się w następujących

¹ K. Marks: *Moralizująca krytyka czy krytykująca moralność*. W: K. Marks, F. Engels: *Dzieła* (dalej oznaczane jako MED). T. 4, Warszawa 1962.

² K. Marks, F. Engels: *Manifest Partii Komunistycznej*, W: MED. T. 4, op. cit., s. 528—531, 535—536.

• Stwierdzenia tego typu przewijają się przez całość jego twórczości, od rękopisów z 1844 r. zaczynając, a na ostatnich pracach kończąc.

sposobach bycia właścicielem: właściciel warunków pracy (środków produkcji), właściciel siły roboczej (pełniącej funkcję czynnika pracy), właściciel środków utrzymania (środków spożycia) i w przypadku niektórych historycznych form własności — właściciel środków wymiany, a w tym: właściciel siły roboczej pełniący funkcję towaru. Poszczególne formy własności różnią się między sobą ze względu na charakter powiązań pomiędzy poszczególnymi sposobami bycia właścicielem i ze względu na konkretną formę realizacji ekonomicznych tytułów własności w każdym z wymienionych znaczeń. Są takie formy własności, w ramach których wszyscy ludzie w podobny sposób są właścicielami; są również takie, w obrębie których ludzie mogą być właścicielami na różne sposoby. I właśnie występowanie tego typu różnic pomiędzy członkami społeczeństwa ma znaczenie klasotwórcze.

W warunkach własności wspólnej i własności uspołecznionej wszyscy ludzie w podobny sposób są właścicielami. Tak jest również wtedy, gdy powszechnie występuje jako jedyna forma własności indywidualna własność prywatna (co prawda, tego typu sytuacja rzadko miała miejsce w historii — na przykład własność w formie germańskiej). Wtedy stosunki własności nie mogą przyczyniać się do segmentyzacji społeczeństwa na odrębne klasy⁴.

Natomiast wtedy, gdy stosunki własności ulegają komplikacji, następuje różnicowanie ról właścicieli. Jedni są właścicielami na wszystkie wyżej wymienione sposoby, inni — tylko na niektóre z nich. Na przykład w obrębie własności prywatnej typu niewolniczego część ludzi jest właścicielami warunków pracy, cudzej siły roboczej, środków wymiany i środków utrzymania, natomiast inna część — jedynie właścicielami środków utrzymania. A jeżeli nawet zachodzi pomiędzy poszczególnymi ludźmi formalne podobieństwo, to odmienna może być ekonomiczna forma realizacji pozycji właściciela w którymś z wyżej wymienionych znaczeń. Na przykład właścicielem warunków pracy inaczej jest rzemieślnik, inaczej — chłop, a jeszcze inaczej — drobny kupiec, gdyż każdy z nich gospodaruje w ramach innej formy własności. We wszystkich tych przypadkach stosunki własności przybierają formę stosunków klasowych.

W pierwszym i drugim rozdziale *Manifestu Partii Komunistycznej* wielokrotnie przewija się stwierdzenie, że własność prywatna ma znaczenie klasotwórcze, że stwarza warunki egzystencji klas społecznych. Zawarty jest tam również rewolucyjny program zniesienia własności prywatnej i — co idzie z tym w parze — program zniesienia wszelkich klas społecznych⁵.

⁴ Por. F. Engels; *Anty-Dühring*. W: MED. T. 20, Warszawa 1972, s. 163—164.

⁵ Por. K. Marks, F. Engels: *Manifest...*, op. cit., s. 514—536.

Stwierdzenia te pozostają w ścisłym związku z podobnymi, które znajdują się w innych pracach Marksa. Identyfikacja ekonomicznych warunków istnienia klas społecznych odgrywa w koncepcji Marksa tak dużą rolę, że nawet operuje on pojęciem klasy w szczególnym ścisłe ekonomicznym znaczeniu. Jest to jedno z ujęć klasy społecznej, które jego koncepcja struktury klasowej *implicite* zawiera.

Klasy są to wielkie zbiory ludzi różniące się między sobą miejscem zajmowanym w historycznie określonym układzie stosunków własności. Klasy — to takie zbiory ludzi, których wyróżnia forma własności, w obrębie której prowadzą działalność, i sposób bycia właścicielem w obrębie tej formy. Ludzie o podobnym położeniu klasowym pozostają w podobnym lub zbliżonym stosunku własności do warunków pracy, siły roboczej, środków utrzymania i środków wymiany, zaś przedstawiciele różnych klas różnią się w tym względzie.

Na wiele różnych sposobów można być właścicielem warunków pracy, siły roboczej, środków wymiany i środków utrzymania — albo wcale nie być właścicielem w którymś z wymienionych znaczeń. W przypadku poszczególnych klas czynniki te są inaczej skombinowane. Przytoczę teraz cały zestaw określeń klas społecznych, które znajdują się w rozprawach Marksa i dokonam analizy jego wypowiedzi na temat właśnie tego aspektu struktury klasowej.

Ledwie rozpoczęty ostatni rozdział trzeciego tomu *Kapitału*, który miał traktować o klasach, zawiera następujące określenie klas społecznych: *Właściciele samej tylko siły roboczej, właściciele kapitału i właściciele ziemi, których odpowiednie źródła dochodu stanowi płaca robocza, zysk i renta, a więc robotnicy najemni, kapitaliści i właściciele ziemscy, stanowią trzy wielkie klasy nowoczesnego społeczeństwa, Społeczeństwa opierającego się na kapitalistycznym sposobie produkcji.*

I nieco dalej: *Są to trzy wielkie grupy społeczne, których elementy składowe, czyli jednostki tworzące te grupy, żyją odpowiednio z płacy roboczej, zysku i renty gruntowej, z użytkowania swej siły roboczej, swego kapitału i ziemi⁶.*

Powyższe określenie klas społecznych odsyła do własności warunków pracy (ziemia i kapitał), własności siły roboczej i własności środków utrzymania (różne źródła dochodów, to różne sposoby realizacji pozycji właściciela środków utrzymania). Ponadto występuje osadzenie tych klas w ściśle określonych formach własności. Jest to kapitalistyczna własność prywatna i odpowiadający jej kapitalistyczny sposób produkcji przemysłowej i rolniczej.

W tymże tomie *Kapitału* Marks określa robotnika jako niewłaści-

⁶ Idem: *Kapitał*. T. 3, cz. 2, Warszawa 1959, s. 470 i 471.

cielą warunków produkcji: *Przy rozwiniętym kapitalistycznym sposobie produkcji robotnik nie jest właścicielem warunków produkcji, pola, które uprawia, surowca, który przerabia etc.*⁷ Zaś w pierwszym tomie pisze: *Robotnik dopóty jest właścicielem swej siły roboczej, dopóki układa się o jej sprzedaż, może zaś sprzedać tylko to, co posiada: swą indywidualną siłę roboczą*⁸. Ażeby nie było żadnych wątpliwości, czy własność siły roboczej jest kryterium przynależności klasowej, przytoczę jeszcze jedną jego wypowiedź: *Istnienie klasy, która nie posiada nic prócz zdolności do pracy, jest niezbędną przesłanką kapitału*⁹.

I co więcej, chodzi tutaj nie tylko o fakt, czy jest się, czy też się nie jest właścicielem siły roboczej. Marks wyróżnia klasy społeczne również ze względu na odmienne sposoby bycia właścicielem siły roboczej. Na przykład kryterium wyróżniania spośród innych klas robotników najemnych, klasy robotników najemnych pracujących w handlu, jest wysoka wartość ich siły roboczej. Identyfikuje on taką klasę w strukturze ekonomicznej XIX-wiecznego społeczeństwa angielskiego: *Robotnik handlowy we właściwym znaczeniu tego wyrazu należy do klasy lepiej płatnych robotników najemnych, należy do tych, których praca jest pracą wykwalifikowaną, pracą wyższą od przeciętnej pracy*¹⁰.

W dwóch zasadniczych znaczeniach można być właścicielem siły roboczej pełniącej funkcje towaru (środków wymiany) i właścicielem siły roboczej pełniącej funkcję czynnika pracy. Dwa te odmienne sposoby bycia właścicielem stanowią podstawę do wyodrębnienia zupełnie innych klas społecznych. Właściciele siły roboczej, traktowanej jako towar, kwalifikowani są do innych klas społecznych niż właściciele siły roboczej traktowanej jako czynnik pracy.

1 Właściciele siły roboczej pełniącej funkcje towaru zaliczani są do różnych klas robotników najemnych. Przedstawiciele tych klas Marks niekiedy określa mianem *sprzedawców siły: roboczej*¹¹. Jedyne korzyści, które mogą zrobić ze swojej własności, polega na sprzedaży swoich zdolności. Ten sposób bycia właścicielem siły roboczej najczęściej idzie w parze z zajmowaniem pozycji niewłaściciela warunków pracy. Natomiast zajmowanie pozycji właściciela siły roboczej pełniącej dla właściciela funkcje czynnika pracy jest charakterystyką zupełnie innych klas społecznych. Przy użyciu tego kryterium Marks charakteryzuje chociażby klasy chłopskie, drobnomieszczańskie itp.: *Dotychczasowe drobne stany średnie: drobni przemysłowcy drobni kupcy i rentierzy, rzemieślnicy*

⁷ Ibidem, s. 156—157.

⁸ K. Marks: *Kapitał*. T. 1, Warszawa 1951, s. 359.

⁹ Idem: *Praca najemna a kapitał*. W: MED. T. 6, Warszawa 1963, s. 472.

¹⁰ Idem: *Kapitał*. T. 3, cz. 1, Warszawa 1957, s. 324.

¹¹ Por. Idem: *Kapitał*. T. 3, cz. 2, op. cit., s. 402.

*i chłopci — wszystkie te klasy staczają się w szeregi proletariatu po części dlatego, że ich drobny kapitał nie wystarcza do prowadzenia wielkiego przedsiębiorstwa przemysłowego i ulega konkurencji z większymi kapitalistami, po części zaś dlatego, że ich umiejętności tracą na wartości wobec nowych sposobów produkcji*¹².

Zgodnie z powyższym, stwierdzeniem przedmiotem własności przedstawicieli klas średnich są ich umiejętności, ich własna siła robocza, którą stosują w swoich warsztatach pracy. Podobna charakterystyka znajduje się w *Ideologii niemieckiej*: *W tych miastach, których poprzednie dzieje nie przekazały średniowieczu w gotowej postaci, ale które utworzyły się dopiero z wyzwolonych z poddaństwa chłopów, każdy miał jako, swoją jedyną własność — pomijając niewielki kapitał, który składał się niemal wyłącznie z narzędzi rzemieślniczych — swój odrębny rodzaj pracy*¹³. Zaś w trzecim tomie *Kapitału* Marks kilkakrotnie wprost określa chłopów jako *posiadaczy siły roboczej*¹⁴.

Tak jest w przypadku klas średnich. Natomiast przedstawiciele takich klas, którzy sami nie pracują, lecz korzystają z cudzej pracy (w formie pracy najemnej lub pracy niewolnej, są właścicielami cudzej siły roboczej¹⁵.

Charakterystyki klas i pozycji klasowej ze względu na stosunek do własności środków produkcji są powszechnie znane. Przytoczę więc tutaj kilka najważniejszych określeń, wskazujących na istotne rysy tego stosunku. Na uwagę zasługuje definicja klasy burżuazyjnej i proletariatu, którą zamieścił Engels w uwagach do angielskiego wydania *Manifestu Partii Komunistycznej*: *Przez burżuazję należy rozumieć klasę nowoczesnych kapitalistów, właścicieli środków produkcji, korzystających z pracy najemnej. Przez proletariat — klasę nowoczesnych robotników najemnych, którzy nie posiadają środków produkcji, zmuszeni są, by istnieć, sprzedawać swoją siłę roboczą*¹⁶.

Podkreślam, że chodzi tutaj o realny, ekonomiczno-socjologiczny stosunek własności, a nie o stosunek prawny; chodzi o stosunek, który realizuje się poprzez rzeczywistą aktywność ludzi — czy to w produkcji, czy to w podziale, czy to w innej sferze społecznej aktywności. W pismach Marksa znaleźć można szczególnie wiele określeń klas, które odsyłają do własności warunków pracy, realizującej się zwłaszcza w sferze podziału. Na przykład w *Wojnie domowej we Francji* nazywa kapitalistów *klasą*

¹² K. Marks, F. Engels: *Manifest...*, op. cit., s. 522.

¹³ Idem: *Ideologia niemiecka*. W: MED. T. 3, Warszawa 1975, s. 56.

¹⁴ K. Marks: *Kapitał*. T. 3, cz. 2, op. cit., s. 369, 371.

¹⁵ Por. Idem: *Kapitał*, T. 1, op. cit., s. 196—197. Por. też s. 205.

¹⁶ K. Marks, F. Engels: *Manifest...*, op. cit., s. 514.

przywłaszczycieli¹⁷, natomiast w *Manifestie* stwierdza, że każda klasa wyzyskująca zabezpiecza swój sposób przywłaszczania¹⁸.

Inną z charakterystyk pozycji klasowej jest własność środków utrzymania. Przedstawiciele poszczególnych klas inaczej są właścicielami środków utrzymania. Engels na przykład określa burżuazję jako *klasę, która posiada monopol na wszystkie narzędzia produkcji i środki utrzymania*¹⁹. Tę samą klasę Marks określa w podobny sposób w *Kapitale*, w *Placy robotczej* i w *Zarysie krytyki ekonomii politycznej*²⁰. A chociażby o różnicy zachodzącej w tym względzie między niewolnikami i robotnikami najemnymi wypowiada się w następujący sposób: *Niewolnik otrzymuje stałą określoną ilość środków utrzymania, najemny robotnik jej nie otrzymuje. Musi on dążyć do osiągnięcia większej płacy w jednym wypadku, choćby dlatego, by móc powetować sobie jej spadek w drugim wypadku*²¹.

Jeszcze inny charakter mają klasowe różnice w sposobie bycia właścicielem środków utrzymania między robotnikami, kapitalistami i na przykład właścicielami ziemskimi. Te sprawy omawiane są w niemalże całym siódmym dziale trzeciego tomu *Kapitału*²².

I wreszcie sprawa określania klas społecznych poprzez własność środków wymiany. W *Ideologii niemieckiej* Marks i Engels piszą: *Kolejnym rozszerzeniem się podziału pracy było oddzielenie się od siebie produkcji i wymiany, ukształtowanie się osobnej klasy kupców (...) Gdy tylko stosunki handlowe ukonstytuowały się w pewnej oddzielnej klasie i gdy kupcy rozszerzyli handel poza najbliższe okolice miast, zaznaczyło się zaraz wzajemne oddziaływanie na się produkcji wymiany*²³. Autorzy wyodrębniają więc klasę właścicieli środków wymiany. Zaś Engels stwierdza, że w przypadku klasy kupców chodzi o szczególny sposób bycia właścicielem środków wymiany, a mianowicie taki, że poprzez występowanie wobec innych ludzi jako właściciele towarów, przywłaszczają produkt cudzej pracy, uczestniczą w wyzysku innych ludzi²⁴.

Przedstawiciele poszczególnych klas pozostają w innym stosunku do

¹⁷ K. Marks: *Wojna domowa we Francji*. W: MED. T. 17, Warszawa 1968, s. 389.

¹⁸ K. Marks, F. Engels: *Manifest...*, op. cit., s. 525—526.

¹⁹ F. Engels: *Anty-Duhring*, op. 'cit., s. 173.

²⁰ K. Marks: *Kapitał*. T. 1, op. cit., s. 825—826; Idem: *Placa robotcza*. W: MED. T. 6, Warszawa 1963, s. 623; Idem: *Zarys krytyki ekonomii politycznej*. Warszawa 1986, s. 395.

²¹ Idem: *Placa, cena, zysk*. W: MED. T. 16, Warszawa 1968, s. 161.

²² Por. Idem: *Kapitał*. T. 3, cz. 2, op. cit., s. 394—471.

²³ K. Marks, F. Engels: *Ideologia niemiecka*, op. cit., s. 58.

²⁴ F. Engels: *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*. W: MED. T. 21, Warszawa 1969, s. 172.

środków wymiany. Inaczej właścicielem środków wymiany jest robotnik, inaczej kapitalista; niewolnik natomiast nie jest nim wcale²⁵. Na przykład różnica pomiędzy kapitalistą a drobnym wytwórcą jako właścicielami towarów polega na tym, że ten pierwszy, aby zachować swoją przynależność klasową, musi sprzedać swój towar powyżej kosztów produkcji (ewentualnie kosztów zakupu²⁶, natomiast drobny wytwórca zachowa swoją dotychczasową przynależność klasową sprzedając towary w granicach przeciętnych kosztów produkcji.

I wreszcie sprawa formy własności jako kryterium wyodrębnienia klas społecznych. Otóż może tak się zdarzyć, że przedstawiciele dwóch zupełnie innych klas są w podobny sposób właścicielami, jeżeli brać pod uwagę modelowe sposoby bycia właścicielem. Tak jest w przypadku niektórych klas chłopskich i klas drobnomieszczańskich. Ich pozycje klasowe charakteryzuje podobny zbiór cech. Weźmy na przykład chłopa i rzemieślnika. Obydwaj są właścicielami warunków pracy, siły roboczej, środków utrzymania przed podjęciem pracy i na jej okres, zanim nowy produkt będzie gotowy, nie korzystają z cudzej siły roboczej, a w dodatku wytworzony przez nich produkt pełni dla nich funkcję towaru. Marks tak pisze o ich położeniu klasowym: *Chłopi znajdowali się mniej więcej w tym samym położeniu, co drobnomieszczenie, i wysuwali te same mniej więcej żądania społeczne*²⁷. Lecz jednocześnie odróżnia te klasy od siebie. Ma to uzasadnienie w ich gospodarowaniu w ramach odmiennych form własności. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku właścicieli kapitału pieniężnego i wielkich właścicieli ziemskich. Ich pozycje w sferze stosunków własności cechuje ten sam zbiór sposobów bycia właścicielem. Ale funkcjonują oni w ramach różnych form własności, inaczej więc realizują swoje pozycje właścicieli, i dlatego Marks zalicza ich do różnych klas społecznych²⁸.

EGZEMPLIFIKACJA

Zostały omówione podstawowe kryteria przynależności klasowej, które dają zauważyć się w teoretycznych rozważaniach Marksa o klasach społecznych. Kontynuując rozważania na ten temat, zamierzam tutaj dokończyć charakterystyki kilku wybranych klas społecznych.

Weźmy chociażby społeczeństwo francuskie z pierwszej połowy XIX

²⁵ Por. K. Marks: *Praca najemna a kapitał*, op. cit. ', s. 463.

²⁶ Por. Idem: *Kapitał*. T. 3, cz. 1, op. cit., s. 41, 208—209.

²⁷ Idem: *Wojna domowa we Francji*, op. cit., s. 389.

²⁸ Idem: *Osiemnasty brumaire'a Ludwika Bonaparte: W*: MED. T. 8, Warszawa 1964, s. 152.

wieku — takie, jakim zostało opisane w pracach Marksa *Walki klasowe we Francji 1848—1850* i *Osiemnasty brumaire’a Ludwika Bonaparte*. Marks identyfikuje tam wiele klas społecznych: klasę wielkich właścicieli ziemskich; klasę burżuazji, którą dzieli na wielką finansjerę, wielkich przemysłowców i wielkich hurtowników; klasy średnie, do których zalicza między innymi chłopów — parcelantów, rzemieślników, drobnych kupców (*sklepiarzy*), drobnych właścicieli zakładów usługowych; klasę robotniczą i lumpenproletariat, który określa mianem warstwy²⁹. Wymieniłem tutaj nieomalże w dosłownym brzmieniu tylko niektóre, najczęściej przewijające się w tych rozprawach określenia klas społecznych. Dają one wyobrażenie o tym, jak złożona jest, według Marksa, struktura klasowa społeczeństwa francuskiego. Wszystkie te klasy wymienione są również w *Maniście Partii Komunistycznej* i w innych pracach. Na przykład w *Kapitale* Marks nadaje miano klas społecznych poszczególnym odłomom klasy kapitalistów. Mówi tam wprost o *klasie kapitalistów przemysłowych*³⁰, *klasie kapitalistów pieniężnych*³¹ i o *klasie rentierów*³².

Klasę kapitalistów charakteryzują następujące cechy położenia klasowego: są właścicielami kapitału, co — niezależnie od formy kapitału — oznacza, że są właścicielami warunków pracy, cudzej siły roboczej, środków utrzymania, które świadczą w formie płacy robotnikom najemnym, i są właścicielami środków wymiany. Jest to jeszcze bardzo ogólna charakterystyka położenia klasowego kapitalistów. W szczególny sposób realizują oni swoje pozycje właścicieli, co odróżnia ich od przedstawicieli innych klas społecznych, zajmujących podobne modelowe pozycje. A w dodatku poszczególne odłamy tej klasy tak zasadniczo różnią się od siebie w sposobie realizacji przedstawionych pozycji, że Marks niekiedy również te odłamy nazywa klasami. Na przykład klasa kapitalistów przemysłowych potwierdza swoje pozycje własnościowe we wszystkich sferach reprodukcji. Klasa właścicieli kapitału handlowego — w wymianie, podziale i w spożyciu, a klasa właścicieli kapitału pieniężnego — jedynie w podziale (poprzez przywłaszczanie produktu dodatkowego w formie procentu) i w spożyciu.

Klasa robotników najemnych — to taki zbiór ludzi, którzy zajmują następujące pozycje: są właścicielami siły roboczej w formie towaru i są właścicielami środków spożycia zużywanych w okresie trwania najmu;

²⁹ Idem: *Walki klasowe we Francji 1848—1850*. W: MED. T. 7, Warszawa 1969, s. 17, 19, 21, 28—29, 37, 90—91, 94—95, 100—101; Idem: *Osiemnasty brumaire’a...*, op. cit., s. 143, 155, 159, 170, 222, 226.

³⁰ Por. Idem: *Kapitał*. T. 3, cz. 1, op. cit., s. 314.

³¹ Por. Ibidem, s. 410.

³² Por. Ibidem, s. 392—393.

nie są natomiast ani właścicielami siły roboczej jako czynnika pracy, ani właścicielami warunków pracy, ani właścicielami żadnych innych towarów poza siłą roboczą.

Ogólna charakterystyka klas średnich została już podana: właściciele warunków pracy, właściciele własnej siły roboczej, właściciele środków utrzymania i właściciele towarów, w które zamieniają produkt swojej pracy.

Na uwagę zasługują również marksowskie charakterystyki klasy wielkich właścicieli ziemskich. O specyfice ich położenia klasowego stanowi szczególnie sposób bycia właścicielem warunków pracy (ziemi) i środków utrzymania. W sferze produkcji realizują oni swoje pozycje właścicieli ziemi jedynie w ten sposób, że udostępniają ją kapitalistycznym dzierżawcom, zaś w sferze podziału — poprzez przywłaszczenie produktu dodatkowego w formie renty gruntowej za pośrednictwem kapitalistów rolnych³³. Natomiast jako właściciele środków utrzymania zajmują o wiele korzystniejsze pozycje niż właściciele kapitału. Przywłaszczony produkt dodatkowy przeznaczają jedynie na spożycie, gdyż sytuacja ekonomiczna, w której się znajdują, nie zmusza ich ani do akumulacji kapitału, ani do jego reprodukcji³⁴.

Jeszcze inna, o wiele bardziej skomplikowana — jak twierdzi Marks — jest struktura społeczeństw formacji feudalnej³⁵. Cechy przynależności klasowej układają się tam w konfigurację nie spotykaną w społeczeństwach formacji kapitalistycznej. Chociażby wśród feudałów wyróżnić można wiele klas społecznych. W przypadku przedstawicieli każdej z tych klas inny charakter ma stosunek do warunków pracy, do siły roboczej i do innych przedmiotów własności. Zależy to chociażby od formy renty feudalnej, w której realizuje się własność ziemiska.

Ale tutaj skupię się jednak na omówieniu pozycji klasowej chłopów pańszczyźnianych.

Charakterystykę ich pozycji w strukturze stosunków własności przeprowadził Stanisław Kozyr-Kowalski. Píše on, że: *W przeciwieństwie do robotnika najemnego chłop poddany lub zależny jest podmiotem pewnego typu własności środków produkcji — posiadaczem ziemi i środków pracy niezbędnych do jej uprawy. Nie jest jednak właścicielem swojej siły roboczej*³⁶.

Twierdząc, że jest to błędne odczytanie koncepcji Marksa. Chłop poddany rzeczywiście nie jest właścicielem siły roboczej — ale siły robo-

³³ K. Marks: *Kapitał*. T. 3, cz. 2, op. cit., s. 204.

³⁴ *Ibidem*, s. 296—297.

³⁵ K. Marks, F. Engels: *Manifest...*, op. cit., s. 514—515.

³⁶ St. Kozyr-Kowalski: *Siła robocza jako obiekt własności*. „Studia Socjologiczne” 1983, nr 2, s. 86.

czej pełniącej funkcje towaru. Jest natomiast właścicielem siły roboczej w tej części, w jakiej wykorzystuje swoje zdolności do uprawy własnej ziemi, zaś zwierzchnik feudalny jest właścicielem siły roboczej w tej części, która równa się rencie odrobkowej (lub która reprezentuje inną formę renty feudalnej).

Skoro na przykład kapitalista może być właścicielem cudzej siły roboczej, która — co warto podkreślić — pełni w jego rękach funkcje czynnika pracy (użytkowana jest w produkcji), a nie towaru, skoro właściciel niewolników lub zwierzchnik feudalny również może być właścicielem cudzej siły roboczej jako czynnika pracy, a nie jako towaru, to nie widzę powodu, aby chłop — posiadacz ziemi — traktować jako niewłaściciela swojej siły roboczej, również pełniącej w obrębie jego warunków pracy funkcję czynnika pracy. Stosunek zależności, w jakim pozostaje on wobec zwierzchnika feudalnego, nie powinien być utożsamiany ze stosunkiem własności.

Stanisław Kozyr-Kowalski proponuje następującą definicję klas społecznych: *Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę praktykę teoretyczno-badawczą Marksa, zobiektywizowaną w Kapitale i w manuskryptach ekonomicznych powstałych przed tym dziełem, to będziemy mogli nazwać klasami społeczeństwa takie zbiory jednostek, które są elementami różnych sposobów produkcji materialnej i zajmują w tych sposobach produkcji identyczną lub zbliżoną pozycję ekonomicznie własnościową, a więc pozostają w identycznym lub zbliżonym stosunku własnościowym do środków produkcji materialnej i do cudzej lub własnej siły roboczej*³⁷. Zgodnie z tą definicją, wyznaczników pozycji klasowej należy szukać w sferze stosunków ekonomicznych, a zwłaszcza w sferze stosunków własności. Jest to zasadnicze podobieństwo w interpretacji pojęcia klasy, które zachodzi między propozycją Stanisława Kozyr-Kowalskiego, a propozycją zawartą w niniejszej rozprawie. Ale w ramach tego istotnego podobieństwa wskazać można na pewne różnice.

Po pierwsze — autor omawianej definicji wyróżnia klasy społeczne na podstawie ich przynależności do ściśle określonego sposobu produkcji materialnej, podczas gdy według tutaj proponowanego odczytania marksowskiej koncepcji, klasy społeczne różnią się ze względu na formę własności, w ramach której prowadzą swoją działalność (produkują, przywłaszczają, wymieniają, konsumują). Uważam, że sformułowanie użyte przez Stanisława Kozyr-Kowalskiego nie jest precyzyjne. Otóż nie każda klasa jest *elementem* jakiegoś sposobu produkcji materialnej; są takie klasy, które nie mają nic wspólnego z produkcją. Zresztą Stanisław

³⁷ Idem: *Klasy społeczeństwa a ekonomiczno-socjologiczne pojmowanie własności*. Cz. 1. „Kultura i Społeczeństwo” 1984, nr 1, s. 15.

Kozyr-Kowalski bierze pod uwagę ten fakt, kiedy stosuje swoją definicję do analizy struktury klasowej. Sądzę, że trafniej jest użyć sformułowania *forma własności*. Sprawa nie ogranicza się tutaj jedynie do terminologii. Chodzi o to, że są takie formy własności, którym nie odpowiada żaden konkretny sposób produkcji, gdyż egzystują one na bazie różnych (niekiedy nawet kilku) sposobów produkcji. Tak jest chociażby w przypadku kapitału kupieckiego funkcjonującego w społeczeństwach formacji przedkapitalistycznych³⁸. Klasy gospodarujące w ramach takich form własności, żyją kosztem różnych, niekiedy kilku jednocześnie, sposobów produkcji, a nic wspólnego z produkcją nie mają, i dlatego precyzyjniejsze jest ich określanie poprzez formę własności, a nie poprzez sposób produkcji.

Po drugie — obydwie definicje odsyłają do inaczej zdefiniowanej kategorii własności. Toteż według Stanisława Kozyr-Kowalskiego o pozycji własnościowej — a więc i o pozycji klasowej — stanowi stosunek do środków produkcji i do siły roboczej, natomiast według propozycji zawartej tutaj — również stosunek do środków wymiany i do środków utrzymania. A ponadto nie odróżnia on właściciela siły roboczej pełniącej funkcje czynnika pracy od właściciela siły roboczej pełniącej funkcje towaru. A są to przecież zupełnie innego rodzaju właściciele.

Stanowisko Stanisława Kozyra-Kowalskiego — który głosi, że chłop pańszczyźniany nie jest właścicielem siły roboczej — ma za przesłankę utożsamienie obydwu rodzajów własności siły roboczej. Natomiast na podkreślenie zasługuje fakt, że on pierwszy konsekwentnie uzasadnił stwierdzenie, że chłop poddany jest ekonomicznym właścicielem warunków pracy (ziemi i narzędzi). Inni autorzy, którzy deklarowali ekonomiczne podejście do własności, podawali przeróżne, prawne w swym charakterze definicje pozycji chłopów pańszczyźnianych.

Aby podeprzeć moje stanowisko, przytoczę tutaj marksowską charakterystykę pozycji chłopów pańszczyźnianych, która wprost głosi, że jest on właścicielem siły roboczej.

W *Kapitale* Marks pisze, że w przypadku renty odrobkowej (pańszczyzny) praca chłopów dla siebie i praca dodatkowa na rzecz zwierzchnika feudalnego są wyraźnie oddzielone od siebie. Następnie stwierdza, że feudalny stosunek własności zmusza *posiadacza siły roboczej* do pracy na rzecz feudała. I pisze dalej: *Renta polega wprost na przywłaszczaniu sobie przez właściciela ziemi tej nadwyżki wydatkowanej siły roboczej, gdyż bezpośredni producent nie płaci poza tym właścicielowi ziemi żadnej innej renty*³⁹. A potem dodaje, że przy tego typu stosunkach wytwórca wi-

³⁸ K. Marks: *Kapitał*. T. 3, cz. 1, op. cit., s. 350—351, 354—355.

³⁹ Idem: *Kapitał*. T. 3, cz. 2, op. cit., s. 369.

nien — cytuję — *posiadać wystarczającą siłą roboczą*⁴⁰. A zatem zwierzchnik feudalny jest właścicielem jedynie części siły roboczej chłopów pańszczyźnianego, jest właścicielem *nadwyżki wydatkowanej siły roboczej*, zaś chłop poddany jest właścicielem tej części siły roboczej, którą stosuje w obrębie swojego gospodarstwa. Myśl tę Marks rozwija dalej, stwierdzając, że sposób wykorzystania należącej do wytwórcy części siły roboczej zależy między innymi od poczucia bezpieczeństwa z *jakim dysponuje on tą częścią siły roboczej*⁴¹. Warto tu też dodać, że chłop zależny może być również właścicielem cudzej siły roboczej. Marks pisze o tym, analizując rentę feudalną w formie pieniężnej⁴².

III. CECHY POŁOŻENIA KLASOWEGO

Klasy społeczne Marks wyróżnia ze względu na charakterystyczne dla każdej z nich zespół cech. Ale chodzi tutaj o różnice o szczególnym charakterze. Określenie przynależności klasowej nie jest zwykłą kategoryzacją według jakiegoś kryterium logicznego. Nie jest to zabieg klasyfikacji w logicznym znaczeniu tego słowa — zabieg, który polegałby na przyłożeniu jakiejś miary do jednolitego zbioru ludzi. Chodzi tutaj o coś zupełnie innego. Klasy społeczne są czymś więcej niż nomenklaturami służącymi do objęcia jedną nazwą wielu podobnych pod pewnym względem faktów jednostkowych. Klasy społeczne istnieją realnie.

Przedstawiciele poszczególnych klas wyróżnia sposób działania w sferze gospodarki. Przedstawiciele tej samej klasy podobnie pełnią funkcje właścicieli, a więc: podobnie zachowują się, jeżeli idzie o przekształcenie potencjalnych warunków pracy w czynniki pracy; w podobny sposób znajdują zatrudnienie (ewentualnie zatrudniają innych ludzi); według podobnych zasad uczestniczą w przywłaszczeniu produktu pracy (swojej lub cudzej); w podobny sposób uczestniczą w wymianie towarów; i według zbliżonych zasad uczestniczą w spożyciu przywłaszczonego produktu i usług. Każdy członek danej klasy wchodzi w podobnego rodzaju stosunki własności. Natomiast przedstawiciele różnych klas inaczej uczestniczą w wyżej wymienionych stosunkach. I właśnie w tym znaczeniu klasy społeczne istnieją realnie. Gdyż realnie istnieją więzi między jednostkowe i działania jednostkowe, które przyjmują podobną formę w przypadku dużych zbiorów ludzi, a które — ze względu na swe podobieństwo z jednej strony i ich odmienności z drugiej — są ujmowane przez Marksa jako stosunki klasowe.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Por. Ibidem, s. 371.

⁴² Por. Ibidem, s. 377.

A zatem w Marksa koncepcji struktury klasowej nie chodzi o przykładanie jakiegś dowolnej apriorycznej miary. Cechy położenia klasowego tkwią w działaniu ludzi pełniących role właścicieli i tkwią w ich wzajemnym odnoszeniu się do siebie. Nie są dowolnie dobierane przez badacza. Marks nie dokonuje zabiegu stratyfikacji, lecz identyfikuje realne stosunki między ludźmi. Podobny sposób działania i wchodzenie w podobnego rodzaju stosunki społeczne stanowi przesłankę do zaliczenia ich do jednej klasy, zaś różnice w tym względzie — przesłankę do zaliczenia ich do innych klas.

W *Ideologii niemieckiej* Marks i Engels piszą: *Struktura społeczna oraz państwo wywodzą się zawsze z procesu życiowego określonych osobników, ale osobników nie takich, jakimi mogą się wydawać we własnym lub cudzym wyobrażeniu, tylko takich, jakimi są w rzeczywistości, tj. jak działają, jak wytwarzają materialnie, czyli w jaki sposób są czynne w określonych, materialnych i od ich woli niezależnych granicach, przesłankach i warunkach*⁴³.

Regularne działania konkretnych jednostek przybierają formę stosunków między nimi, formę trwałych zależności, wymuszających podtrzymanie raz już podjętych działań. Taki jest mechanizm strukturalizacji, takie są źródła każdego rodzaju struktury społecznej. A w przypadku struktury klasowej są to działania związane z pełnieniem funkcji właścicieli: działania ludzi, którzy występują wobec siebie jako właściciele.

Podsumowując należy stwierdzić, że marksowskie kryteria przynależności klasowej zakładają wizję struktury klasowej jako układu zależności, a nie jako układu zmiennych porządkujących. Dlatego różnice klasowe należy ujmować jako różnice w charakterze stosunków społecznych, a nie jako różne realizacje cech gradacyjnych lub dystrybutywnych.

IV. POŁOŻENIE KLASOWE A POŁOŻENIE KLASY

O przynależności klasowej stanowią cechy głębokie, mieszczące się w sferze stosunków własności. Natomiast obserwowalne różnice między poszczególnymi klasami, które dotyczą materialnych warunków egzystencji, stylu życia, standardu życiowego itp., nie zawsze odpowiadają czynnikom strukturalizacji. Nie mogą więc być uznane za cechy położenia klasowego i nie mogą stanowić pewnego kryterium do wyodrębnienia klas społecznych.

Ogólna tendencja w strukturalizacji XIX-wiecznych społeczeństw formacji kapitalistycznej była taka, że przeciwieństwa klasowe ulegały

⁴³ K. Marks, F. Engels: *Ideologia niemiecka*, op. cit., s. 27.

uproszczeniu, dychotomizacji, co w konsekwencji prowadziło do nakładania się na siebie różnic położenia klasowego i różnic w warunkach życia klas społecznych. Ludzie zajmujący podobne miejsca w strukturze stosunków własności żyli w podobnych warunkach materialnych i kulturowych. A ponieważ różnice te są najbardziej widoczne, toteż istnieje duże prawdopodobieństwo, że mogą być uznane za cechy położenia klasowego i mogą stanowić kryterium wyodrębnienia klas. Jakkolwiek zastosowana wtedy metoda jest błędna, nie prowadzi to jeszcze do błędnej identyfikacji klas, gdyż różnice w warunkach życia poszczególnych klas nakładają się na różnice dotyczące ich położenia klasowego. Ale nie zawsze tak się dzieje. Może być na przykład tak, że poszczególne odłamy tej samej klasy żyją w diametralnie odmiennych warunkach, albo tak, że przedstawiciele różnych klas żyją w podobnych warunkach (zdrowotnych, mieszkaniowych, finansowych). I wtedy wychodzi na jaw błąd metodologiczny w identyfikacji klas, błąd który zakłada nieprawidłowe umieszczenie cech położenia klasowego. W konsekwencji identyfikuje się wtedy nieistniejące układy klasowe.

W rozprawie *Praca najemna a kapitał* Marks pisze: *Nawet najpomyślniejsza dla klasy robotniczej sytuacja, możliwie szybki wzrost kapitału, choćby najbardziej zdołała polepszyć materialny byt robotnika, nie usunie przeciwieństwa pomiędzy jego interesami a interesami kapitalisty. Zysk i płaca robocza pozostaną nadal w odwrotnym do siebie stosunku. Jeśli kapitał szybko wzrasta, to płaca robocza może się podnosić, lecz bez porównania szybciej wzrasta zysk kapitalisty. Materialne położenie robotnika polepszyło się, ale kosztem jego położenia społecznego. Przepaść społeczna dzieląca go od kapitalisty pogłębia się*⁴⁴.

Powyższy fragment przytaczany jest najczęściej wtedy, gdy mówi się o względnej pauperyzacji klasy robotniczej. Ale może on również ilustrować marksowskie stanowisko wobec związków między głęboką płaszczyzną struktury klasowej a płaszczyzną powierzchniową. Marks wyraźnie odróżnia tutaj *położenie społeczne* od *położenia materialnego* klasy robotniczej. O położeniu społecznym robotników — o ich przynależności klasowej — stanowią stosunki własności między nimi a kapitalistami (w tej wypowiedzi Marks wskazuje na stosunki najmu i wyzysku), a nie wysokość dochodów.

Należać do klasy robotniczej nie zawsze oznacza być biednym, niewykształconym, źle odżywionym i źle ubranym. Owszem, często (na przykład w XIX-wiecznej Anglii) idzie to w parze z zajmowaniem pozycji robotnika najemnego. Znakomitą analizę takiej właśnie sytuacji klasy robotniczej daje Engels w swojej książce pod tytułem *Położenie klasy*

⁴⁴ K. Mark s: *Praca najemna a kapitał*, op. cit., s. 480.

robotniczej w Anglii, która stała się wzorem dla późniejszych badań prowadzonych przez obydwu klasyków marksizmu nad strukturą społeczeństw formacji kapitalistycznej. Podobny opis warunków życia klasy robotniczej daje również Marks w *Kapitale*. Ale niekiedy bywa inaczej. Część robotników żyje w złych warunkach, a inna część w dobrych, albo ci sami robotnicy w różnych okresach czasu żyją w lepszych lub gorszych warunkach. Toteż o pozycji klasowej robotnika najemnego świadczy zajmowanie ściśle określonej pozycji w strukturze układu własnościowego, charakterystycznego dla konkretnego społeczeństwa, a nie warunki materialne jego egzystencji. Dobitnie Marks wyraża tę tezę w *Kapitale*: *Wreszcie robotnik, jako właściciel i sprzedawca swej siły roboczej, otrzymuje pod nazwą płacy roboczej część produktu, która reprezentuje część jego pracy nazywaną przez nas pracą niezbędną, tzn. pracą niezbędną do zachowania i reprodukcji tej siły roboczej, bez względu na to, czy warunki owego zachowania i reprodukcji istnieją w niewielkiej czy też znaczniejszej ilości, czy są korzystne, czy też niekorzystne*⁴⁵. Robotnik najemny — bez względu na wysokość dochodów — należy do klasy robotniczej, bo uczestniczy w następujących stosunkach: sprzedaje swą siłę roboczą, żyje z płacy roboczej, podlega władzy pracodawcy, jest wyzyskiwany przez niego itd. Zaś to, że jest biedny, głodny i żyje w nędznych warunkach mieszkaniowych, jest następstwem takich, a nie innych stosunków własności, stosunków klasowych. Ale równie dobrze może być bogaty i żyć w dobrych warunkach mieszkaniowych, intensywnie korzystać z dóbr kultury, a mimo to nie przestanie być przedstawicielem klasy robotniczej, gdyż pozycja, którą zajmuje w układzie własnościowym, jest podobna do pozycji zajmowanych przez innych robotników.

Człowiekiem biednym może być chłop, rzemieślnik, robotnik najemny, a może nim być również kapitalista. Przecież w przypadku kapitalisty fundusz spożycia jest odwrotnie proporcjonalny do funduszu podlegającego kapitalizacji. Dlatego pewna część kapitalistów zachowuje swoją przynależność klasową kosztem warunków egzystencji ich rodzin. W purytańskiej XIX-wiecznej Anglii było to częste zjawisko⁴⁶. Jednakże trudno byłoby tych wszystkich biednych ludzi zaliczyć do jednej klasy.

Można zatem mówić o położeniu klasowym i o położeniu klasy. Położenie klasowe — to charakterystyka miejsca jednostek i zbiorowości w układzie stosunków własności. Położenie klasy — to charakterystyka całości warunków życia wielkich zbiorowości, już wyodrębnionych według cech położenia klasowego. Pierwszy rodzaj charakterystyk dotyczy struktury głębszej, czynników strukturalizacji, których identyfikacja wymaga

⁴⁵ Idem: *Kapitał*. T. 3, cz. 2, op. cit., s. 402.

⁴⁶ Por. Idem: *Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne z 1844 r.* W: MED. T. 1, Warszawa 1976, s. 590—608.

teoretycznej analizy zależności między ludźmi. Drugi rodzaj charakterystyk jest bezpośrednio obserwowalny; opisuje warunki życia i daje się ujmować w kategoriach stratyfikacji. Tak więc nie wszystkie różnice między klasami są różnicami klasowymi.

V. PROBLEMY ZWIĄZANE Z IDENTYFIKACJĄ CECH POŁOŻENIA
KLASOWEGO (JAKIE RÓŻNICE MIĘDZY KLASAMI SĄ RÓŻNICAMI
KLASOWYMI?)

W tym miejscu może pojawić się następujące pytanie: skoro cechy położenia klasowego mieszczą się w stosunkach własności, to dlaczego różnice między poszczególnymi ludźmi pod względem zamożności nie mają być uznane za różnice klasowe?

Pytanie tego typu zakłada prawną koncepcję własności. Z tego punktu widzenia różnice własnościowe będą ilościowymi różnicami w zasobach dóbr, względem których ktoś jest uprawniony. Natomiast tutaj chodzi o własność w znaczeniu ekonomiczno-socjologicznym — chodzi o stosunek własności, a więc o stosunek zachodzący między ludźmi. A to jest coś zupełnie innego niż ilość dóbr. W przypadku na przykład robotnika najemnego jego zamożność zaczyna mieć znaczenie dopiero wtedy, gdy posiadane przez niego bogactwo może mu służyć, i rzeczywiście służy, do nawiązania nowego rodzaju stosunku własności. Ale dopóki sprzedaje on swoją siłę roboczą, należy do klasy robotników najemnych. Tak jest z żyjącym w nędzy robotnikiem irlandzkim, z lepiej prosperującym robotnikiem angielskim i ze znakomicie sytuowanym, wysokokwalifikowanym robotnikiem, wykonującym w okresie prosperity jakiś rzadki zawód, których Engels opisuje w *Położeniu klasy robotniczej w Anglii*, zaś Marks — w *Kapitale*. Różnice ilościowe w ich przypadku nie stwarzają nowej jakości. Nie powodują powstawania jakościowo nowych stosunków ekonomicznych.

Ten aspekt zjawiska opisuje Engels na następującym przykładzie. Otóż część robotników prowadzi rozrzutny tryb życia. Dzieje się tak zwłaszcza w okresie prosperity. Żyją oni rozrzutnie, gdyż ilość przywłaszczonych przez nich dóbr jest i tak zbyt mała, żeby mogli zmienić swoją pozycję klasową. Nie kapitalizują swoich dochodów, lecz przeznaczają na podwyższenie standardu życia. A zatem stosowanie tutaj kryterium ilościowego byłoby błędem.

Engels stosuje je natomiast w innym przypadku, kiedy wypowiada się o rozszczepieniu *społeczeństwa na małą, nadmiernie bogatą klasę i na wielką, pozbawioną własności klasę robotników najemnych*⁴⁷. Jest to

⁴⁷ F. Engels: *Wstęp (do broszury K. Marksa „Praca najemna a kapital”)*. W: MED. T. 6, op. cit., s. 688.

niekonsekwentne określenie klas społecznych, gdyż do charakterystyki położenia klasowego kapitalistów służy mu kryterium ilościowe (bogactwo), zaś do charakterystyki położenia klasowego robotników — kryterium jakościowe (stosunek własności — w tym przypadku stosunek najmu). Niekonsekwencja ta nie jest jednak w tym wypadku rażąca, gdyż bogactwo idzie tutaj w parze ze szczególnym stosunkiem własności, co — mimo błędnej metody — pozwala na identyfikację zjawiska jakościowego.

Powyższa wypowiedź Engelsa nie jest reprezentatywna dla jego metody określania przynależności klasowej. Ma ona okazjonalny charakter. Zresztą podobnego typu zdania można znaleźć również w pismach Marksa. Posłużyły one Stanisławowi Ossowskiemu dla uzasadnienia stwierdzenia, że w koncepcji Marksa daje się zauważyć między innymi gradacyjny schemat struktury klasowej. Miałby on charakteryzować się tym, że kryterium określania przynależności klasowej i wyodrębniania klas społecznych jest stopień zamożności⁴⁸.

Uważam, że jest to błędna interpretacja znaczenia wspomnianych stwierdzeń.

Po pierwsze — pojawiają się one dość rzadko.

Po drugie — większość z nich służy opisowi warunków życia zidentyfikowanych już klas społecznych, która to identyfikacja została dokonana na podstawie cech relacyjnych (stosunków własności). I jeżeli w przypadku konkretnego układu klas społecznych różnice klasowe odpowiadają różnicom jakościowym, to niekiedy stwierdzenia o cechach ilościowych wypowiedzane są w takim trybie, jak gdyby chodziło o cechy położenia klasowego.

Po trzecie — zupełnie nieliczne są stwierdzenia, które implikowałyby inny obraz podziałów klasowych, niż ten, który daje zastosowanie kryteriów relacyjnych. Skoro więc pełnią one przede wszystkim funkcję opisową, to mówienie na ich podstawie o schemacie struktury klasowej — a więc o modelu poznawczym, który miałby być osnową odrębnej teorii — jest nadużywaniem pełnionych przez nie funkcji. Interpretacja Ossowskiego jest nie do przyjęcia, jeżeli uwzględni się zasadnicze cechy marksowskiej koncepcji struktury klasowej. I Marks, i Engels identyfikują cechy położenia w sferze stosunków własności; ujmują strukturę klasową jako system zależności, a nie jako zbiór cech porządkowych.

Opis warunków życia i ich analiza pełni w pismach Marksa i Engelsa przynajmniej dwie funkcje.

Po pierwsze — pozwala wzbogacić charakterystykę zidentyfikowanej

⁴⁸ Por. St. Ossowski: *Struktura klasowa w społecznej świadomości*. W: Idem: *O strukturze społecznej*. Warszawa 1932, s. 184—185.

już klasy i zweryfikować wcześniejsze uogólnienia na temat struktury klasowej.

Po drugie — pozwala wnioskować o istnieniu określonego rodzaju stosunków własności między ludźmi. Na przykład przekroczenie pewnego progu nędzy i bogactwa pozwala wnioskować o istnieniu stosunku wyzysku. Chociażby analizując warunki życia dziewiętnastowiecznych chłopów francuskich, Marks stwierdza, że ich położenie własnościowe jest zupełnie inne, niż położenie chłopów francuskich z końca osiemnastego wieku. Jemu współcześni są wyzyskiwani, podczas gdy ci z okresu wojen napoleońskich nie pozostawali w takich stosunkach z innymi klasami. Są to więc dwie zupełnie inne klasy społeczne, jakkolwiek jedna wywodzi się z drugiej⁴⁹. Albo też na podstawie analizy warunków życia robotników najemnych pracujących w handlu (Anglia) wnioskuje o innym ich stosunku do swej siły robotczej, niż to jest w przypadku robotników najemnych zatrudnionych w innych działach gospodarki⁵⁰. I dopiero ten zidentyfikowany stosunek własności, który niekiedy jest obserwowalny bezpośrednio, a o którym czasem można jedynie wnioskować na podstawie analizy warunków życia, daje podstawę do wypowiedzania się o przynależności klasowej.

Podsumowując rozważania o różnicach między klasami, chciałbym trzy sprawy jeszcze raz uwydatnić:

1 . Cechy położenia klasowego, które wyróżnia Marks, mają charakter relacyjny i mieszczą się w sferze stosunków własności. Różnice klasowe są więc różnicami w charakterze stosunków własności, w które wchodzi przedstawiciele poszczególnych klas.

2 . Na różnice między klasami składają się różnice klasowe, a więc różnice o charakterze bezwzględny (mieszczące się w sferze stosunków własności) i różnice wtórne — dotyczące warunków życia, stylu życia, kultury, świadomości itp. — które występują z pewnym prawdopodobieństwem. Toteż przedstawiciele tej samej klasy mogą charakteryzować zupełnie inne zespoły cech wtórnych, zaś przedstawiciele różnych klas — podobne zespoły takich cech. Marks i Engels stwierdzają, że przekształcenia struktury dziewiętnastowiecznych społeczeństw formacji kapitalistycznej szły w kierunku nakładania się różnic wtórnych na różnice położenia klasowego.

Wnioskowanie o przynależności klasowej wymaga wyjścia poza charakteryzację cech wtórnych i identyfikacji miejsca jednostki w układzie własnościowym.

⁴⁹ Por. K. Marks: *Walki klasowe we Francji*, op. cit., s. 94—97 oraz Idem: *Osiemnasty brumaire'a*, op. cit., s. 222—229.

⁵⁰ Por. K. Marks: *Kapitał*. T. 3, cz. 1, op. cit., s. 323—324.